

היחס בין הקבלה לבין ההלכה במשנת מהרי"ץ ומהרי"ק*

מבוא¹

ספרות הקבלה, שהופיעה בסוף המאה הי"ב בפרובנס, מסוגרת הייתה בדרך כלל בתוך עצמה. מקובלים רבים, ובהם מגדולי חכמי ההלכה, השתדלו להצניע את ידיעותיהם ותלמודם בתורת הסוד. לעומתם, ספר "הזוהר" פרץ גבולות, ואף ניתנה רשות להעתיקו. לאחר גירוש ספרד, חכמי הקבלה החלו להפיץ את תורתם. דברי סוד נודעו לרבים בעקבות המצאת הדפוס. פעמים רבות, עולמה העיוני של הקבלה נשאר חתום בפני רוב הציבור, בעוד עולם המעשה הקבלי, אורחות חיים והנהגות קבליות, נתקבלו ונתפשטו ברבים. בדורות שלאחר "הזוהר", חשפו המקובלים עצמם את הצד המעשי ונהגו על פיו.

למן המאות הט"ו-הט"ז ואילך, הועמדה הקבלה במוקדם של ויכוחים. ככל שהוראותיה חדרו לתוך הפולחן הציבורי, כן נתעורר לבם של חכמים להתייבב בפרשת דרכים ולקבוע: "אם קבלה היא – נקבל; ואם לדין – יש תשובה". **נושא זה נכרך בשאלה נוקבת בדבר מקוריות ספר הזוהר וסמכותו ההלכתית.**

מעמדו של מרן ר' יוסף קארו, ששילב את הקבלה בפסיקתו, וההנהגות החסידיות שנקבעו בצפת ופשטו אל מחוצה לה, ובמיוחד מעמדם של ר' משה קורדבורו ור' יצחק לוריא (=להלן האר"י), שהשפעתו הייתה עצומה, החדירו לפחות את עולם ההלכה והמעשה על פי הקבלה. תורה זו שינתה את תוכניהן של הקהילות הספרדיות והמזרחיות. ספרי ההלכה של ר"י קארו, "בית יוסף" ו"שולחן ערוך", דחקו את "משנה תורה" להרמב"ם ואת "ספר ההלכות" לרא"ש, בשעה שהספרות הקבלית מבית מדרשם של האר"י ותלמידיו הלכה והתפשטה בקרב הקהילות הללו.

יהדות אשכנז מצאה את עצמה מתגוננת מפני ההשפעה הגורפת של ספריו ההלכתיים של ר"י קארו על חכמיה. במרכז התגוננות זו עמדה מנהיגות הרמ"א (ר' משה

* מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית שכתבתי במסגרת קורס במכללת "מורשת יעקב" לד"ר ישעיה בן פזי בשנת תשס"ה.

1 מתוך: מ' חלמיש, תש"ס.

איסרליש, המאה הט"ז), שחיבר הגהות על ה"שולחן ערוך", שינה את ייעודם המקורי של פסקי ר"י קארו, ושימר את מורשתה הרוחנית הייחודית של יהדות אשכנז. ואולם הקבלה הצפתית חדרה לאשכנז, פרנסה את החסידות שנוסדה במאה הי"ח ודחקה את נוסח התפילה האשכנזי מפני הנוסח הספרדי בבתי הכנסת החסידיים.

כיוצא בזה התרחש בקרב יהדות תימן. תורה מצפת, בהלכה ובקבלה, הגיעה לתימן כבר במאה הט"ז והחלה לחדור לעולמה הרוחני של יהדות תימן, אלא שלא נשקפה ממנה סכנה מיידית לדחיקת המורשת הרוחנית התימנית המקורית מפני תורת ארץ ישראל. השפעת הקבלה הצפתית על מורשת תימן הייתה אטית והדרגתית, ורק בסוף המאה הי"ז היא איימה לדחוק את מורשתה הרוחנית של יהדות תימן.

יהדות תימן, שלא כיהדות אשכנז, לא הייתה נוחה לקבל מהר הלכה למעשה את תורת צפת, ולכן לא פיתחה בהקדם (בניגוד לרמ"א באשכנז במאה הט"ז) אמצעי הגנה לשימור מורשתה הרוחנית, ומשום שלא התנגדה לקלוט את תורת צפת, חדרה זו אט אט ובהדרגה לתימן. אפשר שאילו לא היה פועל ר' שלום עראקי, המנהיג המדיני של יהדות תימן בשליש השני של המאה הי"ח, באופן פעיל למדי, ואפילו תוקפני, להחדרת תורת צפת לאורח חייה של יהדות תימן, אפשר שחכמיה לא היו מתעוררים למאבק בקבלה, ותורת צפת הייתה ממשיכה להתפשט בתימן כבשאר קהילות ספרד והמזרח. אבל פעילותו והתערבותו של ר' שלום עראקי למען תורת צפת היו כנראה מופרזות, והן עוררו את חכמי תימן מתרדמתם והניעו אותם לצאת למאבק לשימור מורשתה הרוחנית המקורית של יהדות תימן ולהגנה עליה מפני השפעה גורפת של הקבלה.

להלן אנסה לעמוד על הבדלי הגישות של שניים מגדולי חכמי תימן שהקדישו את חייהם למאבק לשימור מורשתה של יהדות תימן ולהגנה עליה מפני השפעת ספרות הקבלה בתחום ההלכה, מהרי"ץ, הלוא הוא הרב יחיא צאלח זצ"ל,² ומהרי"ק, הרב יוסף קאפח זצ"ל.

הרב יחיא צאלח והקבלה

קורות חייו³

הרב יחיא בן יוסף צאלח (תע"ד⁴–תקס"ה), הידוע בכינויו מהרי"ץ, נמנה עם הדמויות הבולטות שקמו ליהדות תימן. הוא היה מנהיג וראש בית דין בצנעא, ראב"ד ורב ראשי

2 בעבודתי התייחסתי לתקופת מהרי"ץ לאחר שחזר בו ממנהג ה'שאמי' והלך אחר המנהג הקדום (בלדי'), ולכן לא התייחסתי לספריו בעת שנמנה עם הזרם ה'שאמי', כגון: ספרו 'מעיל קטון', המכיל ברובו דברי קבלה בפסיקת ההלכה.

3 מתוך: מ' גברא, תשס"א, עמ' 500–502; מ' גברא, תשנ"ד.

לכל יהדות תימן, תלמיד חכמים מובהק ומחבר ספרים וחיבורים רבים, הידועים בהם: תכלאל "עץ חיים"; "שערי קדושה", הלכות שחיטה וטריפות; "זבח תודה", פירוש לשולחן ערוך, טור, יורה דעה, הלכות שחיטה; "שערי טהרה" על הלכות נידה; שו"ת "פעולת צדיק"; "חלק הדקדוק", שהוא המסורה לתנ"ך; "מעיל קטון", פירוש לספר הקבלי "שני לוחות הברית" ועוד. חיבוריו מצוינים בהיקפם ובאיכותם. מהרי"ץ הוא החוקר הראשון והחשוב ביותר שקם לה למורשת יהדות תימן. הדבר מתבטא בעבודת המחקר שעשה בכואו לקבוע את נוסח המקרא ונוסח התפילה על פי כתבי יד והשוואתם זה לזה. אף את פסקי ההלכה קבע מהרי"ץ על פי בדיקת המסורת ההלכתית הקדומה בתימן תוך כדי הסתמכות ברורה על פסקי הרמב"ם, שנחשב "מאריה דאתריין". השפעתו של מהרי"ץ על יהודי תימן ועל חכמי המאה הי"ט בה הייתה מכרעת. יעקב ספיר,⁵ שביקר בתימן בשנת תרי"ט (1859), כתב על מהרי"ץ: "שנתקבלו הוראותיו בכל המדינה [תימן] (כמו הב"י והרמ"א זצ"ל)".⁶ מהרי"ץ זכה לכך, יותר מרבותיו, לא רק בזכות גדלותו התורנית אלא גם בזכות מנהיגותו. משום כך, הוא ייזכר בתולדות יהדות תימן לא כמנהיג של מחאה נגד הקבלה, כפי שקרה לרבותיו ר' יהודה צעדי ור' פנחס הכהן עראקי, אלא כמנהיג שהטביע את חותמו על מורשתה הרוחנית של תימן.

מהרי"ץ נפטר בצנעא בשעת המנחה ביום שבת, כ"ח בניסן תקס"ה.

הגישות בתיאור יחס מהרי"ץ לקבלה⁷

בשאלת יחס מהרי"ץ לקבלה ניתן לגלות בדרך כלל שתי גישות: מתנגדי הקבלה משתדלים לראות את גישתו השלילית ונאחזים בקש בדברים שכתב בשאלת ברכת מעין שבע, "שאיני מאנשיה"⁸ של הקבלה; ומחייבי הקבלה מדגישים את העובדה שפירוש הסידור שערך מלא וגדוש מובאות מן הקבלה.

יש לראות את מפעלו של מהרי"ץ על רקע תקופתו, הימים שלאחר גלות מוזע בשנים תל"ט-ת"ם, שרבים ממנהיגי העדה מתו במהלכה ורבים מאוצרות הרוח של יהדות תימן, שהיו משוקעים בכתבי יד, אבדו בשנים הללו, ובעקבות זה החלה חדירת ספרי דפוס שהפיחו רוח חדשה, מחלוקת פנימית עזה על קבלת הכרעת השו"ע של ר"י קארו, בניגוד למה שהיה עד אז, שהרמב"ם היה "מאריה דאתריין" היחיד של עדת תימן, וקבלת נוסח ה"שאמי", המבוסס על הקבלה, ובמיוחד האירועים האחרונים שהתרחשו

4 לדעת מהרי"ק (בתוך: מ' חלמיש, תש"ס, עמ' 220). לדעת מ' גברא, תשנ"ד, עמ' 1 ולדעת ע' קורה, תשי"ד, עמ' קעג, מהרי"ץ נולד בשנת תע"ה (1715).
5 יעקב ספיר היה שלוח עדת הפרושים בירושלים.
6 ראה י' ספיר, קא ע"ב.
7 מ' חלמיש, תש"ס, עמ' 220–242; מ' גברא, תשנ"ד.
8 סידור עץ חיים, חלק א, קח ע"ב.

בצנעא בעקבות ניסיונו של ר' שלום עראקי לכפות בכוח את המנהג הארץ ישראלי על בני תימן. כנגד אלה הועמדה בתוקף הדרישה העקרונית לשמר את מנהגי האבות.

עדות חשובה יש בהקדמת ר' יהודה צעדי, שמהרי"ץ העתיקה בראש ספרו, ובה, באופן אירוני, הוא מסתמך על הקבלה כדי להוכיח שאסור לשנות ממנהג המקום. מהרי"ץ מהלך בין הטיפות. הוא מציג עקרונית נאמנות למנהג אבות, ויחד עם זאת מסתייע הרבה בספרים שמשתרבים מהם דברי קבלה.

הערכת מהרי"ץ את הקבלה

מהרי"ץ היה מקובל ועסק הרבה בקבלה, אך לא בכל תחומי הקבלה אלא רק בשימוש המעשי שלה. הוא נעזר בקבלה לצורך פירוש הסידור שערך ובעיקר לשם הגנה על מסורת תימן. לעתים הוא משתמש בה לצרכים הלכתיים, אך בשונה ממקובלי תימן במאה הי"ז, לא כתב חיבור קבלי. **מהרי"ץ מתייחס לספר "הזוהר" כאל מקור מתקופת המשנה, כיצירה תנאית,**⁹ ובכמה מקומות הוא מציין זאת. כך למשל הוא תמה על תמיהת הפר"ח (בעל "פרי חדש"), על שהגאונים הוסיפו ברכה לאחר שנחתם התלמוד, וכתב: "ובמחילה, ברכה זו מיוסדת מימות תנאים זכרה רשב"י בזוהר פרשת ויקהל".¹⁰ וכן כתב בעניין יוצר של שבת, שאינו נמצא ברמב"ם ובכל התכאליל הישנים ואמר: "מצאתי כתוב ע"ז מכת"י מהרי"י שלמה תעזי נע"ג [...] רשב"י התנא הא-לוקי הקדוש המקובל העיד בספרו הקדוש ספר הזוהר שהוא תקון חכמי המשנה [...] והם דברים נכונים בטעמם ונימוקם".¹¹

על חשיבות הרעיון שספר "הזוהר" הוא קדום, ושנשתכח במשך הזמן, אפשר ללמוד מדבריו על המנהג החדש של אמירת "כתר" בשבת: "ומנהג זה נתחדש [...] וגם מהזוהר [...] ועמ"ש [=ועיין מה שכתבתי] בריש תפילת יוצר דשבת, ומשם תדון לכאן".¹² ובהמשך דבריו הוא כותב: "אע"פ שבהרמב"ם לא נזכר 'כתר', וכ"כ הרד"א בפ"י, שלא לומר 'כתר' בר"ח וחוה"מ, כבר נהגו במקומות אלו לומר 'כתר' ע"פ ס' הזו', וכנז' בכתר דשבת".¹³

9 מ' גברא, תשנ"ד, עמ' 174, הערה 84, כותב: "לא היה ידוע בתימן כי זוהר ישנן תוספות מאוחרות, וכל שכן שלא היתה ידועה למהרי"ץ הדעה הרווחת היום במחקר, כי חלקים עיקריים מהזוהר הם לא מרשב"י אלא מר' משה די לאון שחי במאה הי"ג (עיין משנת הזוהר ל'י' תשבי, עמ' 66)".

10 סידור עץ חיים, חלק א, טו ע"א.

11 סידור עץ חיים, חלק א, קלב ע"ב.

12 סידור עץ חיים, חלק א, קמא ע"א.

13 סידור עץ חיים, חלק א, קנז ע"ב.

לעתים הוא מרבה לחזק את מסורת תימן מתוך הזוהר. כך למשל בעניין אמירת "ויחי נועם" במוצאי שבת כשיום טוב חל באמצע השבוע או כשיום טוב שני חל במוצאי שבת, הוא כותב:

כי הנה אנהרינהו לעיינין בטעם הדבר, וזה כי היות ידוע את אשר גילה לנו סוכר הרזים הרשב"י בס' הזוהר הקדוש [...] ואחרי שידענו מרבינו רשב"י טעם אמירתו [...] ולפי מנהגינו ניחא [...] הרי לך נועם בטעם מנהג אבותינו תורה היא, ונהרא נהרא ופשטיה. וכל מנהגותיהם בצדק ויושר, ואמת יהגה חכם ע"פ הזו"ר[הר] הקדוש.¹⁴

מעמד האר"י והשפעתו במאה ה"ח החובקת זרועות עולם, שגם תימן נכללה בה, הביאו את מהרי"ץ לקלוט יותר ויותר מתורת הקבלה, עד שראה בפשט ובסוד שתי פנים של אותה מטבע. כך למשל בעניין כריכת מצה ומרור בליל הפסח, הוא מביא טעם קבלי לדרך כריכתם, ואומר שכך צריך להיות גם לפי הפשט. ובעניין אחר הוא אומר: "ומי שלא הופיע עליו אור הקבלה ולא הבין טעם סגירת עיניים שאמרו בזוהר, לבבו יבין ע"ד הפשט".¹⁵ ניסוח זה מצביע על העדפתו את הפן הקבלי.

בתשובה לעניין מחט הנמצאת בבית הכנסת, מביא מהרי"ץ דעות של חכמים הרבה לאסור, ומוסיף:¹⁶

ויותר יש לו לחוש [...] וכבר ידוע מ"ש [=מה שאמרו] המקובלים, שהמאכלים שהזהירונו חז"ל מהם שורה עליהם רוח חיצוני וטמא.

יסוד קבלי זה, בתוספת הדין ההלכתי שהעלה כמסקנה, משמשים לו כעדות מוחלטת לפסיקת ההלכה. צירוף רעיון קבלי בפסיקה מעיד בהחלט על יחס חיובי של מהרי"ץ לקבלה ועל היותה הפן השני, הנסתר, של הפשט וההלכה.

הדוגמאות הללו משקפות בבירור את השקפתו ותפיסת עולמו.

השימוש המעשי בספרי הקבלה

מהרי"ץ מסתייע בקבלה לצרכים אחדים. לפעמים הוא מקבל גרסאות בסידור בעקבות הקבלה, ויש שהוא קובע הלכות בהשפעת הקבלה, מוסיף תפילות וקובע נוסחאות בתפילה, מקשה ודוחה את ספרי הפוסקים מתוך "הזוהר", מביא ראיות לפוסקים מתוך "הזוהר", מתרץ קושיות מן "הזוהר", מרבה לאשש את מסורת תימן באמצעות "הזוהר",

14 שו"ת פעולת צדיק, חלק א, סימן [מח] מז.

15 סידור עץ חיים, חלק ב, מא ע"א.

16 שו"ת פעולת צדיק, חלק א, סימן [קיו] קטז.

ואף מפרש פסוקים או עניינים שלמים על פי הקבלה, ואכמ"ל. אדגים את הדברים בכמה דוגמאות:

א. **אימוץ גרסאות בסידור על פי הקבלה.** כך למשל הוא פוסק שיש לומר בפיוט "יגדל" הנאמר בערב שבת "ישלח לקץ ימין משיחנו" ולא "ימים".

פסיקת הלכות על פי הקבלה. לעניין סדר נטילת ידיים לאכילה, הוא מקבל עמדה המוצגת ב"זוהר" ואצל כמה מן המקובלים. וזה לשונו: "וסדר הנטילה אם נוטלן אחת אחת. יריק תחילה על השמאל ואח"כ על הימין, היפך נט"י שחרית [...] והכי מוכחי דברי הזו"הר] פ' [רשת] וישב ופ' [רשת] תרומה וכ"כ בב"י.¹⁷ וכן לעניין נישוק ספר תורה, הוא אומר: "והמקובלים כ' [תבון] דצריך לנשק הס"ת בפיו ממש, לא כמו אותם הנוהגים ליגע ידיהם בס"ת ולנשק ידיהם".¹⁸ וגם בסדר הנהגת ערב שבת יש הרבה יסודות קבליים, כגון בקריאת שיר השירים, כשהוא אומר: "ויתנהל לאט בקריאתו, כי סודו רם ונשא".¹⁹

ב. **הוספת תפילות.** כשם שמהרי"ץ מקבל תוספות מסידורי ספרד שפשוטו בתימן, כך הוא מקבל תוספות שמקורן בקבלה. כך למשל הוא משנה בהשפעת ספר "חמדת ימים" את סיום נוסח ברכת "השכיבנו" ל"הפורש סוכת שלום", ואומר: "ואין חותמין 'שומר', מפני שבשבת א"צ שמירה [...] והכי אי' בזוהר [...]. וכתב על זה הרב חמ"י [...]. וכן הוא מוסיף שני פסוקים הפותחים במילה "ושמרו [...]" לפני הקדיש שלפני תפילת ערבית בערב שבת, ואומר: "ונהגו לומר 'ושמרו' בין גאולה לתפילה [...] ובעלי הסוד אמרו שהוא רמז למידת 'שמור' השולט עתה. עיין חמ"י".²⁰ כמו כן הוא משלב בסידורו את "בריך שמי" לפני הוצאת ספר תורה, אלא שהוא מוסיף גם את הפתיחה "אמר רשב"י כד מפקין ספרא דאו' [...] למימר הכי",²¹ וכן יוצר של שבת ונוסח "כתר" (כמובא לעיל) ועוד.

ג. **מקשה ודוחה דברי פוסקים מתוך הזוהר.** מהרי"ץ דוחה את דברי מרן בשולחן ערוך, שפסק שמי שישן ביום צריך ליטול את ידיו בעת שהוא קם משנתו בלי ברכה, והוא מביא את דברי "הזוהר", "בלילה כד ניימי", שמשמע מהם שרק

17 סידור עץ חיים, חלק א, קסז ע"א.

18 סידור עץ חיים חלק א, סב ע"ב.

19 סידור עץ חיים, חלק א, צו ע"א.

20 סידור עץ חיים, חלק א, קה ע"ב וקו ע"א.

21 סידור עץ חיים, חלק א, ס"ד ע"ב. ושם הוא כותב שהמנהג לאמרו בקול עם כל הציבור וכן לאמרו לאחר פתיחת ס"ת קודם הקריאה בתורה, אף על פי שמהלשון של רשב"י "כד מפקין ספרא דאורייתא מגו היכלא" לא משמע כן.

לאחר שינה בלילה צריך האדם ליטול את ידיו.²² והוא גם דוחה את דברי המקובל השל"ה²³ ואפי' את דברי האר"י²⁴ על סמך "הזוהר".

ד. **ראיות לפוסקים מן הזוהר.** מהרי"ץ מביא מן "הזוהר" ראיות לדברי הפוסקים גם כשהם מביאים מנהגים שאינם נוהגים בתימן. כך למשל הוא מביא ראייה לדברי רדב"ז ורלנ"ח, שכאשר מתפללים תפילה אחת בלא חזרה, שליח הציבור מתפלל בקול עד אחר הקדושה, ומן הברכה הרביעית מתפלל כל הציבור בלחש, אף על פי שבתימן נהוג שבתפילה אחת שליח הציבור מתפלל את כל התפילה בקול, והקהל מתפללים עמו בלחש. וזה לשונו:

ועם היות שהרלנ"ח סי' ט"ו והרדב"ז [...] הליצו בעד המנהג שאומרים אמצעיות בלחש [...] הנה אנכי בער מאיש נ"ל זה כמה שנים סמך להם מהזוהר פ' משפטים [...]".²⁵

ה. **מתרץ קושיות באמצעות "הזוהר".** מהרי"ץ מביא ראייה לדברי הרמב"ם ולמנהג תימן, שיש לקדש בליל סוכות בעמידה לפני הישיבה בסוכה, בניגוד לדברי הרא"ש, הפוסק שצריך לקדש בישיבה. כמו כן הוא מיישב את קושיית "מגיד משנה" על הרמב"ם, ומביא מדברי "הזוהר": "והנה מצאנו לרבינו סעד וסמך לא ימוט בזוהר פרשת אמור [...] דרב המנונא הוה קאי בפתחא דסוכה מלגיו וקאים על רגליו ומברך".²⁶

ו. **יישוב מנהגי תימן על פי הזוהר.** על הנוסח הנאמר בימים נוראים, "כי תעביר ממשלת זרון מן הארץ", הוא אומר: "ויש רמז לזה בספרי האר"י, וגירסתו נכונה מיוסדת ע"פ דברי האר"י וסייעתו".²⁷ ולגבי מנהג תימן להעמיד ילד קטן לקרוא שישי בתורה, הוא מביא אסמכתא מן "הזוהר". וזה לשונו: "נהגו להעמיד קטן לשישי [בין העולים לתורה], והוא ע"פ הזו' [הר]".²⁸

22 סידור עץ חיים, חלק א, ד ע"א, בגוף הטקסט של הסידור. הוא מביא הוכחה מהזוהר ואומר: "והעולם נוהגים להקל".

23 שו"ת פעולת צדיק, חלק ב, סימן רכא.

24 סידור עץ חיים, חלק ב, עד ע"א.

25 שו"ת פעולת צדיק, חלק ג, סימן קלז.

26 סידור עץ חיים, חלק ב, נח ע"א. וממעשה רב המנונא המובא בזוהר משמע שהברכה היא "מלגיו" כלומר מבפנים, אך בעמידה "וקאים על רגליו".

27 סידור עץ חיים, חלק ג, סימן ע"ב. גברא (מ' גברא, תשנ"ד, עמ' 172, הערה 76) אומר שאין כוונתו לומר שגרסה זו חדרה לתימן על פי האר"י, מפני שהיא קדומה לאר"י, אלא כוונת מהרי"ץ שגרסת תימן זהה לגרסת האר"י, ולכן אין לשנות אותה.

28 סידור עץ חיים, חלק א, קלח ע"א.

ז. נראה שמשעה שחדרה הקבלה לתימן במאה ה"ז והניבה פירות במאה הי"ז, אפשר להסתמך על מקובלי תימן לקביעת מנהג או גרסה. ודווקא בתקופה זו, כשסערו הרוחות בשאלת אימוץ ה"שולחן ערוך" וסידורי הספרדים ושאר חיבורי הקבלה, מהרי"ץ נקט בדרך היותר נכונה והמכובדת, בניגוד לדרכם של הקיצוניים מכאן ומכאן, ולכן עלה הדבר בידו.

הקבלה ומנהג אבות

מהרי"ץ לא הלך אחר הקבלה בעיניים עצומות. נאמנותו למנהגי אבותיו, שעלתה בימי מהרי"ץ בחריפות רבה בתימן, לבשה פנים אחדות. הבעיה צצה בכל מקום שמנהג קבלי סתר מנהג קדום של תימן. במקרים אלו מהרי"ץ נוקט גישות אחדות:

א. **דחיית המנהג הקבלי והעמדת המנהג הקיים.** כך למשל בעניין שני הפסוקים המדברים על מעשה ראובן שאין מתרגמים אותם, הוא אומר: "ואין לשנות מהמנהג".²⁹ ולעניין הקפת המזבח בסוכות, שהאר"י ואחרים כתבו שלא להקיף את המזבח בסוכות (וכיום את התיבה) בלולב ולא בערבה, מהרי"ץ נשען על חכמי ההלכה ומקובלים כאחד כדי לאשש את מנהג תימן להקיף את התיבה גם בערבה.³⁰ אף הוא לא קיבל עניין קבלי הכרוך בשינוי מטבע הלשון, כגון מנהג תימן היה לברך "להדליק נר שלחנוכה",³¹ כדעת הרמב"ם ואחרים, ולכן לא קיבל את נוסח האר"י: "להדליק נר חנוכה".³² כמו כן התנגד נמרצות למנהג החדש שלא להסתפר בימי ספירת העומר.³³

ב. **קבלת המנהג הקבלי.** כך למשל, לעניין הקידוש בערב פסח, הוא אומר: "יש מחמירין לקדש מעומד כסברת רבי האר"י ז"ל שכל הקדישין מעומד ע"פ הסוד. ומנהג רוב ישראל לקדש מיושב [ע"פ הרמב"ם...]. ומיהו המחמיר לקדש מעומד טוב עושה [...] ומהיות טוב [אל תקרא רע]".³⁴ ולפעמים הוא מפליג וקובע שאף על פי שמקורות תימניים קדומים, ואפילו אלה הנשענים על הרמב"ם, קובעים דבר מסוים, יש לנהוג אחרת, בעיקר כשיש סמך לדבר מן "הזוהר", כגון בשאלת אמירת "פיטום

29 סידור עץ חיים, חלק א, סה ע"ב.

30 סידור עץ חיים, חלק ג, עד ע"א-ע"ב.

31 התיבות "שלחנוכה" מחוברות, והלמ"ד מנוקדת בפתח.

32 סידור עץ חיים, חלק א, קס ע"ב.

33 שו"ת פעולת צדיק, חלק ב, סימן עו, עמ' נז-סו.

34 סידור עץ חיים, חלק ב, ח ע"ב.

הקטורת", הוא אומר: "וכ"נ [=וכן נראה] מהתכאליל שלא היו נוהגים לאמרו בחול, ומ"מ עכשיו נוהגים לאמרו גם בחול מטעם הזו' הקדוש".³⁵

ג. לעתים הוא מקבל מנהג קבלי שכבר אומץ על ידי הציבור. כך למשל לעניין נוסח "כתר" בתפילת מוסף, הוא אומר: "ועכשיו נוהגים משנים קדמוניות לומר 'כתר' בכל יום שיש בו קרבן מוסף, ומנהג זה נתחדש להם מספר התיקונים להרשב"י וגם מהזוהר [...] ומוסכם בישראל שמקבלים אותו".³⁶

לעתים מהרי"ץ אינו מקבל מנהג קבלי, משום שהוא מכיל סודות עמוקים ונושא קבלי בעל משקל מיוחד המרתיעים מאוד או מפני שהטעם הקבלי עמוק מדי ולא תצמח ממנו שום תועלת לציבור. כך למשל לעניין נפילת אפיים, שלפי מנהג האר"י אומרים את המזמור "לדוד אליך ה' נפשי אשא", ולפי מנהג תימן אומרים "לפניך אני כורע ומשתחוה" וכו'. וזה לשונו:

ובמחילה ואחר נשיקת רגליו, אע"פ שנתבהר זה בזו' [הר], אין הכרח למי שנהג לומר דברים אחרים לשנות ממנהגו [...] וכ"ש כי מי משלנו בדור הזה שיוכל לכוין כראוי ולהשיב רוחו אליו. הלכך אני אומר כי ראויים הדברים למי שאמרן, הזו' הקדוש, להו ולדכוותיהו, אמנם לן אנן יתמי דיתמי דלא אמידן בנפשין לכוונא לבא, אין ראוי להכניס עצמו בסכנה עצומה ספק נפשות, ממיעוט הכוונה וכוונה [...].³⁷

ולעניין אמירת "ויעבור" בהושענא רבה, הוא אומר: המנהג הקדום לומר כאן 'ויעבור', וכן הוא בכל התכאליל, ועכשיו נתבטל המנהג מטעם ר' האר"י זלה"ה. ובחינם דחו מנהג הראשון כי נהרא נהרא ופשטיה. ואפילו רבי' האר"י לא אמר ולא עלתה על ליבו להכריח ולבטל מנהגי הקדמונים במדינות מושבותיהם [...].³⁸ מדבריו עולה שגם האר"י לא התכוון בחידושו לעקור מנהגים קיימים.

והוא מוסיף בהמשך דבריו:

ומכאן קובלנא דכל מאן דבעי לשנויי מנהגא ח"ו צריך להמתין על הדבר ומתון מתון כמה שויה. ובקונטרס הראשון כתבתי בילדותי דברים נגד מ"ש [מה שכתבתי] כאן כפי מה שהאמינה אזני לאומרים לי עד שהבנתי וראיתי סמוכותיו [...] וכל מנהגי הראשונים קיימים.

35 סידור עץ חיים, חלק א, עז ע"א.

36 סידור עץ חיים, חלק א, קמא ע"א.

37 סידור עץ חיים, חלק א, נה ע"א. הוא אף דוחה מנהג פשרה שהציע ר' יהודה צעדי, לומר את הפסוק הראשון של המזמור ואחר כך את נוסח תימן על פי הרמב"ם.

38 סידור עץ חיים, חלק ג, עד ע"ב.

נראה ששיקולים אחדים הניעו את מהרי"ץ כשהבחין בסתירה בין מנהגי תימן לבין התפיסה הקבלית, אך לעולם לא נוכל לירד לסוף דעתו כדי לעמוד על הגורמים להחלטותיו, ו"אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות".

הרב יוסף קאפח³⁹ והקבלה

קורות חייו⁴⁰

הרב יוסף קאפח (תרע"ח-תש"ס, להלן מהרי"ק), נולד בצנעא בירת תימן למשפחת קאפח הידועה. ר' יוסף התייתם מאביו דוד בשנת תרע"ט, כשהיה בן פחות משנה, ומאמו בהיותו בן שש שנים, ומאז גדל על ברכי סבו, הרב יחיא קאפח, שנפטר כשהיה ר' יוסף בן ארבע-עשרה שנים. מימי ילדותו נודע כתלמיד חכמים גדול, וכבר בגיל צעיר ענה לשאלות שהופנו אליו. בהיותו כבן שש-עשרה שנים, התחתן עם הרבנית ברכה⁴¹ שתחיה.

הרב קאפח עלה לא"י בהיותו בן עשרים וחמש שנים, בשנת תש"ג (1943). תחילה התיישב בתל-אביב, ושנתיים לאחר מכן עבר לגור בירושלים והחל ללמוד בישיבת "מרכז הרב" וב"מכון הארי פישל" בירושלים. לאחר שהוסמך לדיינות, נתמנה בשנת תש"י לדיין בבית הדין האזורי בתל-אביב, ולאחר מכן בבית הדין הרבני. בתפקיד זה כיהן כעשרים שנה. בשנת תש"ל (1970), נתמנה לדיין בבית הדין הגדול לערעורים, וכיהן בו עד שפרש לגמלאות בשנת תשמ"ח (1988). היה חבר במועצת הרבנות הראשית משנת תשכ"ט-תשנ"א (1969-1991). כל ימיו היה הרב קאפח נאמן לשיטת הרמב"ם, שאין לעשות את התורה קרדום לחפור בה, ולכן התפרנס בתחילה ממלאכת הצורפות, היא מלאכת אבותיו. באישיותו מוצאים שילוב של מידות ודרך ארץ עם גדלות בתורה. משחר ילדותו רכש ידע רב במספר רב של תחומי מדע. לידע המדעי שרכש ולגישתו הרציונלית, הייתה השפעה נרחבת על הגותו, שיטת עבודתו ופסיקתו. מעולם לא עסק בפעילות ציבורית או בעסקנות וקידום אישי. הוא נהג בדיוק כמסורת תימן והרמב"ם. בכל שנות חייו התרכז בעבודתו כדיין וביצירות התורניות שהוציא לאור. חיבר קרוב לשבעים ספרים ומאות מאמרים. נחשב לגדול פרשני הרמב"ם וגדול חכמי תימן בדורנו. חיבוריו עוסקים בתרגום, בההדרה ובפירוש מקורי לחיבורי רס"ג והרמב"ם וגאונים אחרים. ואולם גולת הכותרת של יצירתו היא תרגומם ופירושם של כל חיבורי הרמב"ם, ובמיוחד "משנה תורה". הוא ההדיר גם רבים מספרי חכמי תימן הקדמונים, כגון: "גן השכלים" למארי נתנאל בירב פיומי, מדרש "מאור האפילה" לרבי נתנאל בן ישעיה ועוד.

39 הידוע בכינויו בפי תלמידיו "מארי" או "מהרי"ק".

40 מ' גברא, תשס"א, עמ' 542-543.

41 רעייתו ברכה שתחיה היא בת דודו אחי אמו.

זכה בפרסים רבים: פרס ישראל (בשנת תשכ"ט), פרס מימון (פעמיים), פרס ביאליק ועוד. שימש נשיא הקהילה התימנית בירושלים. נפטר בירושלים במוצאי צום י"ז בתמוז בשנת תש"ס (2000).

הערכת מהרי"ק את הקבלה

מהרי"ק לא התבטא בציבור נגד ספרות הקבלה, אך לא כתב אף לא ספר⁴² אחד העוסק בקבלה, ובוודאי שאינו פוסק הלכה על פיה, ולפיכך קשה לומר מה דעתו עליה. אולם אם נתבונן על דרכו של סבו, הרב יחיא קאפח, ויחסו לקבלה, שמהרי"ק גדל על ברכיו וינק ממנו את תורתו, נוכל ללמוד מה מקור התעלמותו מספרות המקובלים בכלל ומן "הזוהר" בפרט.

הרב יחיא קאפח⁴³ (תר"י–תרצ"ב, להלן הרב הישיש⁴⁴) היה תלמיד חכמים ומשכיל. את רוב זמנו השקיע בלימוד תורה. היה בעל זיכרון והבנה עמוקה וחרिפה, וכבר בצעירותו נחשב לאחד מגדולי למדני ש"ס ופוסקים בצנעא. התפרנס מצורפות. בשנת תרנ"ב פתח בית כנסת ובית מדרש בצנעא. בגיל עשרים וחמש שנים הוסמך להוראה. בשנת תרנ"ט התמנה לחכם באשי והוא בן חמישים שנה. בשנת תר"ס⁴⁵ התפטר מתפקידו והחל ללמד תורה לתשב"ר. בבית המדרש שהקים בנה מסגרות לימוד בתחום התורה ובתחום לימוד השכלה כללית ומדע. עסק בבלשנות של שפות זרות. הוא ניסה להכניס תיקונים בחיי החברה היהודית בתימן ובדרכי הלימוד, והתנגד לאמונות טפלות.

בתחילת דרכו, האמין הרב הישיש בקבלה, אך כבר בצעירותו נתגבשו דעותיו השליליות על ספרות הקבלה. תחילה חשב על הדברים בינו לבין עצמו, ואחר כך הביע זאת בפני ידידיו, ובמרוצת הזמן הקים כת שכפרה בקבלה, הידועה בשם תנועת "דור דעה".⁴⁶ יש מי שטוען שהמפנה התחולל אצל הרב הישיש בעקבות מגעו עם משכילים יהודים שביקרו בתימן.⁴⁷

42 מלבד חיבור "שיחת דקלים" שחיבר בהיותו בן 17 שנה אך לא פרסמו והוצא לאחרונה ע"י מכון מש"ה. תכלית החיבור לברר מושגים שונים בפילוסופיה ובתורת הקבלה.

43 מ' גברא, תשנ"ד, עמ' 545–546.

44 כך מכונה הרב קאפח בפי תלמידי מהרי"ק. כן העליתי לכתוב מתוך כוונה להימנע מאי הבחנה בין הרב יחיא קאפח לבין נכדו הרב יוסף קאפח.

45 כך כתב ע' קורח, תשי"ד, עמ' ס–סב, בשונה ממה שכתב ש' קורח, תשכ"ג, עמ' נט, שכתב ששימש שש שנים בנשיאות, עד שנת תרס"ה.

46 חברי הכת נקראו תחילה "פקוחי העין", ואחרי כן "דרדע", כלומר דור דעה. כינוי זה נתן להם הרב יחיא יצחק הלוי, רבה הראשי של יהדות תימן באותם ימים, ולבסוף דבק בהם כינוי זה, ואף הם עצמם קיבלוהו עליהם.

47 י' רצהבי, תשס"א, עמ' 98–123. וכן דעת י' טובי תשס"א, עמ' 120–121.

אנשי תנועת ההשכלה באירופה התנגדו לכל עניין של מסתורין וסוד, אך בעוד באירופה השפעת תנועת ההשכלה הייתה אטית, והתהליך נמשך עשרות רבות בשנים, בתימן ניצני ההשכלה היו מעין התפרצות מקומית קצרה. השפעת תנועת ההשכלה על תנועת "דור דעה" הביאה להחזרת עטרת היהדות בתימן ליושנה.

מהרי"ק⁴⁸ דוגל בדעה שהמפנה החל בשנת תר"ל, בשעה שבא לצנעא פרופ' יוסף הלוי, שליח האקדמיה הצרפתית למדעים. עד לביקורו של פרופ' הלוי בצנעא (בשנת 1869), אין אנו יודעים על מחלוקת גלויה או סמויה בין חסידי הקבלה לבין מתנגדיה.

בעת ביקורו של הלוי בתימן, נלוו אליו שלושה אנשים, הרב יחיא קאפח ושני חבריו, ר' חיים חבשוש ור' סעיד ערוסי. על ביקור זה כותב מהרי"ק⁴⁹:

הלוי הוא שעורר את ההתנגדות לחכמת הקבלה בתימן [...]. וזה לשון זקני ז"ל: 'וכראותינו את רוב חשקו וחפצו להתחקות על כל דבר שמחנו [...] ונקום בלילה ועוררנוהו משנתו [...] והולכנוהו לבית הכנסת [...] ויהי כראותו אותם [...] וכולם גורסים בספר הזוהר בקול רינה וזמרה [...] ויספוק על ירך ויאמר: ברוך דיין האמת, עזבו דברי אלוקים חיים ועוסקים בספרים אלה [...] והמשיך בדברי זלזול בחכמת הקבלה.

הצורה שנהג הלוי עם המתיחות המוקדמת שבשתיקתו, והתפרצות המרידות הפתאומית בצירוף הקדושה והכבוד שרחשו בתימן לכל חכם מא"י,⁵⁰ הביאו מהפכה גמורה בנפש השלישייה, כל אחד לפי דרכו. אפשר לומר שכל אותה מחלוקת שהייתה בתימן באה בסיבתו של לוי.⁵¹

אירוע זה עורר את הרב הישיש להסתייג בחריפות מלימוד תורת הקבלה, בייחוד על רקע זניחת לימוד התלמוד והפוסקים ודעיכת המדעים. בשנת תרע"ג פרסם מספר ספרים וקונטרסים שבהם טען שהקבלה פוגמת באמתות ייחוד השם ומביאה לשיתוף בעבודת הבורא, בעוד שעל פי האמונה, השם שברא את עולמו הוא אחד ויחיד. הוא ביקש לסתור את אמתות הקבלה וקדמותה, וטען שספר "הזוהר" נכתב על ידי ר' משה די לאון בתקופה יותר מאוחרת, ולא התנא ר' שמעון בר יוחאי. את שיטתו זו, פרסם בספרו "מלחמות ה'". למעין בספר ברור שהרב יחיא קאפח ביקש ל"החזיר עטרה ליושנה"

48 י' קאפח, תשמ"ט.

49 י' קאפח, תשמ"ט, עמ' 732, הערה 219.

50 כך התייחסו אליו, משום שהציג עצמו כרב ירושלמי, שליח היישוב היהודי שם. הוא היה בקי גם בעברית ובספרות ישראל.

51 י' ניני, תשל"ו, קד, טוען כי אין להניח שדבריו של לוי התקבלו כפסק שאין לו עוררין, אלא שנתנו מקום להרהור.

ולא להיות רפורמיסט בעקבות נהייתו אחר ההשכלה. רצונו היה שהיהדות תעמוד על אדני השכל וההיגיון, כמשנת הרמב"ם בעקבות חכמי המשנה והתלמוד.

ספר "מלחמות ה'" עורר סערה גדולה בצנעא וגרם למחלוקת עצומה. חלק מן הציבור תמך במארי יחיא קאפח, אך רוב הקהל תמך במאמיני הקבלה. חסידי הקבלה נקראו "עיקשים", על שהתעקשו לשמור על הקבלה, וחסידי הרב הישיש נקראו "דור דעה". פעילותו של הרב הישיש פגעה בו קשות. הוא הואשם שהוא וחבורתו הם סוכנים של ממשלות זרות, ואף הושלכו לבית הסוהר.⁵²

המחלוקת, שיצאה מגבולות צנעא, לא הוכרעה בקהילה, אך רוב חכמי תימן נמנו עם העקשים, שבתגובה לספר "מלחמות ה'", חיברו ספר הנקרא "אמונת ה'", ובו ביקשו להגן על אמתות הקבלה.⁵³

ויכוחים דומים בעניין הקבלה היו באשכנז, ובה נכתבו ספרי ביקורת על הקבלה, כגון: "בחינת הדת", "קנאת אמת", "דברי ימי ישראל" לחכם גרץ, "ארי נוהם" לר' יהודה מודינא ועוד. ויש לומר שגם היום יש גישות אחדות בדבר המשקל שיש לתת לקבלה כשהיא מנוגדת לספרי הפוסקים המפורסמים, כגון הרמב"ם וה"שולחן ערוך".

הרב יחיא קאפח נפטר בשנת תרצ"ב, במנחת שבת פרשת ויצא.

יחס מהרי"ק למחלוקת

מהרי"ק, שהיה צעיר בעת שפרצה המחלוקת בתימן, חווה בעצמו את תוצאות רדיפת סבו וחבורתו, ואף עמד בפני סכנת התאסלמות כפויה, כשמתנגדי סבו הלשינו עליו למלכות שהוא יתום, ומשמעות הדבר שגזרת היתומים חלה עליו.⁵⁴ משום כך החליט הנכד הצעיר לא ליטול חלק בפעילות סבו ובהנהגת התנועה.

פטירת סבו השפיעה על עיצוב אישיותו, כפי שמציין פרופ' יוסף טובי:⁵⁵

מעט היוולדו עמד הרב [יוסף] קאפח במרכז מחלוקת אידאולוגית קשה, שמילאה בדחיסות ולעיתים עד כדי תחושת מחנק את חיי הדת והרוח של יהודי צנעא [...]. ואמנם, החינוך האינטנסיבי שזכה לו מאת סבו ומאת תלמידי חכמים גדולים אחרים מחוגו של סבו, חיו בכבשונו של הפולמוס הרוחני העז והעמדתו מגיל צעיר ביותר בקבוצת ההנהגה הרוחנית של תנועת 'דור דעה'.

52 י' ניני, תשל"ו, קח.

53 ראה י' טובי, תשס"ב, עמ' 87-98.

54 ב' עראקי, תשס"ב. בתימן, גזרו המוסלמים שכל יתום יהודי חייב להתאסלם.

55 בהקדמתו למהדורה החמישית של הליכות תימן, עמ' 6-7.

נכדתו אביבית מספרת:⁵⁶

אך כמי שחש על בשרו את אימת המחלוקת, ברח ממנה הרב כל ימיו, ואף אם רדפו וקיללו אותו עשה את עצמו כלא שומע. אם היה מי שתמה מדוע אינו משיב, ענה 'שלא אשמע יותר גרוע'. כך נהג בתימן וכך גם בזמן שכבר היה בא"י. אף את בניו ונכדיו הרחיק מהנושא.

מכאן מובן מדוע מהרי"ק לא התבטא על ספרות הקבלה ו"הזוהר", במיוחד בציבור.

השימוש המעשי בספרי הקבלה

מהרי"ק עסק בתחומים אחדים מתוך כוונה להראות שחכמי תימן הראשונים היו אמונים על השיטה הרציונלית ולא על הקבלה המאוחרת, כגון תרגומיו לספרי הראשונים, כמו: "מאור האפילה" לר' נתנאל, פירוש לרי"ף במסכת חולין על ידי חכם תימני. כאן המקום להדגיש שמהרי"ק, שהיה נאמן למסורת תימן ושיטת הרמב"ם, השתמש לעתים בקבלה, כמפורט להלן:

א. הוא מביא בהערותיו למשנה תורה להרמב"ם⁵⁷ ראיות לדבריו מהזוהר, כגון:

1. בהלכות ברכות פ"ו פוסק הרמב"ם:⁵⁸ "כל הנוטל ידיו, בין לאכילה בין לק"ש בין לתפילה, מברך בתחילה אשר קדשנו במצותיו וציונו על נטילת ידים". ואומר מהרי"ק (שם), הערה ו:

ברור כי לדעת רבינו לברך על נט"י תחילה לפני הנטילה [...] **וכן נראה דעת הזוהר פ' בלק דף קפ"ו ע"א דרק מי שידיו מלוכלכות ומזוהמות אינו רשאי לברך. הא סתם ידים מברך עובר לעשייתן. והכי איתא התם: 'ר' יהודה הווי ידוי מלוכלכן ונטיל ידוי ובריך'.**

2. **מקור זה אינו מצוי בפי הכל.** בתשובה של מהרי"ק ז"ל לשמעון גריידי ז"ל, שהיה ח"כ, מט"ו בתמוז תשט"ז, כתב מהרי"ק שלא נהגו בתימן בחגיגת בר מצווה, כיוון שילדי תימן התחנכו לקיים מצוות קריאה בתורה וטלית ולולב ותפילין ועוד מצוות בגיל מוקדם מאוד. אך מהרי"ק אומר שהמקור לחגיגת בר מצווה הוא בספר "הזוהר" (פרשת בראשית) לפסוק "ויפח באפיו", וסיפר את

56 א' לוי, 2003, עמ' 88-89. ועיין עוד שם, עמ' 133, בהערה שכתבה שם נכדתו: "על הסיפור שכביכול הושבע הרב קאפח לפני כניסתו לבי"ד על שאיננו מאמין בדברי סבו, אמר הרב יוסף קאפח כי לא היו דברים מעולם".

57 כידוע, מהרי"ק לא הוציא ספר הלכות, אלא כתב את ההלכות והמנהגים בספריו, כגון בספר הליכות תימן, ובפירושו לספר "משנה תורה" להרמב"ם.

58 משנה תורה להרמב"ם, מהדורת מהרי"ק, עמ' תקעב.

המעשה שרשב"י עשה מסיבה גדולה לחכמי ישראל ביום שהניח בנו אלעזר תפילין, וסיים את דבריו בזה הלשון: "עיינן שם דברים נפלאים".⁵⁹

3. בהלכות תפילין, פרק ד, הרמב"ם פוסק: "וקושר של יד תחילה". ושם העיר מהרי"ק, הערה יב: "וממש"ר "וקושר שליד תחלה", משמע על האצבע ואח"כ מניח שלראש [...] ושם⁶⁰ כתב מהרי"ץ - משמע בהדיא שצריך לכוון סביב הזרוע ועל אצבע צרידה ואח"כ יניח של ראש וכ"ד האר"י [...] וכן המנהג פשוט⁶¹."

ב. מביא ראיות מהזוהר לגרסאות בתפילה. כך למשל בברכת "ברוך שאמר" בתפילת שחרית, גורס מהרי"ק בצירוף "חי העולמים" ה', בניגוד לדעת מהרי"ץ, הגורס ה'. וזה לשונו:

כתב הרב אמרי שפר ז"ל: הרואה יראה שכל דברי הזוהר והמקובלים מכוונים נכונים לדברי הרמב"ם, שצריך לומר 'חי' בצירי. ובפרט אשר המקובלים הרמ"ע ובעל ערוגות הבושם והרב מנשה בן ישראל כתבו בצירי. ובבימ"ד של מהר"ש שרעבי זצוק"ל היו אומרים בצירי. ואלה שמות הקדושים שדעתם לומר 'חי' בצירי: הרמב"ם, הרמ"ע, הרד"ק, אבודרהם [...]. כל אלה⁶² גאונים ומקובלים מסכימים לדעה אחת, שהעיקר חי בצירי.

הרשימה המכובדת של תלמידי חכמים שהוא נשען עליהם באישוש מסורת הקריאה שלו מעידה שמהרי"ק נזקק גם לספרי המקובלים ושעולמם לא היה זר לו.

ג. בניגוד למהרי"ץ, מהרי"ק אינו מסכים להוספות לתפילה על פי הקבלה. כך למשל הוא מתנצל בהקדמתו לסידורו "שיח ירושלם" על שלא הוציא סידור לפי מנהג תימן המקורי. וזה לשונו:

עז היה רצוננו להדפיסו [את הסידור] כפי מנהג תימן העתיק, הוא סדר התפילות שקבע הרמב"ם בחיבורו "משנה תורה" בסוף ספר אהבה, אך כבר התרגלו בני אדם וציבורי המתפללים אמונים במשך שלוש מאות השנים האחרונות על הוספות ותוספות שונות, עד שהם נחשבים לעיקר שאין לוותר עליו, לפיכך חייב ההכרח והנהוג להדפיס סידור תפילה קרוב למנהג העתיק עד כמה שאפשר.

59 תודה להרב רצון ערוסי שליט"א על שהביא לי מקור זה. בין כתיבת המאמר לפרסומו, פורסמה תשובה זו בעלון "אור ההליכות", גליון 44, תמוז תשע"א, עמ' 2.
60 סידור עץ חיים, חלק א, קפז ע"א.
61 המילים "וכן המנהג פשוט" הן סיוע דבריו של מהרי"ץ בסידור.
62 מארי מנה שלוששים ושניים גאונים ומקובלים הסוברים שיש לומר ה' בצירי.

אמנם מהרי"ק לא שינה את הסידור, והביא את ההוספות שניתוספו לסידור במשך השנים, אך לא נמנע מלהעיר בגוף הסידור בכל מקום שהנוסח אינו כמנהג המקורי, בדרך כלל בציון "ונהגו עתה" או "יש שנהגו מקרוב" ודומה לזה. להלן שש דוגמאות:

1. בסוף ק"ש כותב מהרי"ק:⁶³

ואחר שישלימו הציבור ק"ש מסיים ש"צ 'אני ה' אלהיכם אמת' וחוזר ש"צ ואומר בקול רם ' ה' אלהיכם אמת' [...]. כל האומר ק"ש שלא עם הציבור אינו משלים איבריו מפני שחסר ג' תיבות שש"צ חוזר. מאי תקנתיה. יכווין בט"ו ויין שבאמת ויציב [כוונתו למילים: ויציב, ונכון, וקיים וכו'] [...]. וכן נמצא בזהר חדש פ' אחרי מות".

ועל זה אומר מהרי"ק בסידורו:⁶⁴ "בתכאליל קדמונים לא נמצא כתוב 'חוזר' [...]."

ועל מה שאומר מהרי"ק שצריך לומר ט"ו ויין ב"אמת ויציב", אומר מהרי"ק: "בתכאליל קדמונים אין ויין בתיבות נכון, ישר, אהוב, נחמד, נורא, מתוקן, טוב".

2. מהרי"ק אומר שצריך לומר "ברייך שמיה" בעת הוצאת ספר תורה ומציין את מקורו. וזה לשונו:⁶⁵ "והוא מזו' פ' ויקהל דף ר"ו ומשם העתקתי נוסחו".

על זה מעיר מהרי"ק:⁶⁶ "בכל התכאליל העתיקים לא נמצא נוסח זה, וגם מהרי"י בשירי לא כתבו".

3. מהרי"ק אומר שיש לומר "פיטום הקטורת" אחר שיר של יום. וזה לשונו:⁶⁷ "ענין פיטום הקטורת סודו רם ונישא וז"ל הזו' פ' וירא דף ק' ע"ב [...] וכ"נ מהתכאליל שלא היו נוהגים לאמרו בחול ומ"מ עכשיו נוהגים לאמרו גם בחול מטעם הזו' הקדוש".

והעיר מהרי"ק בסידורו:⁶⁸ "ונהגו עתה לקרות פיטום הקטורת".

4. מהרי"ק אומר שיש לומר בערב שבת "שיר השירים". וזה לשונו:⁶⁹ "ויתנהל לאט בקריאתו כי סודו רם ונישא", ומוסיף שיש לומר גם את שישה מזמורים מתהילים. וזה לשונו:⁷⁰ "ואחר השלמת שיר השירים כולו יתחילו הקהל בנועם שיר ו' מזמורים אלו

63 סידור עץ חיים, חלק א, לו ע"ב.
 64 סידור שיח ירושלם, חלק א, כו.
 65 סידור עץ חיים, חלק א, סג ע"ב.
 66 סידור שיח ירושלם, חלק א, מח.
 67 סידור עץ חיים, חלק א, עו ע"ב.
 68 סידור שיח ירושלם, חלק א, סד.
 69 סידור עץ חיים, חלק א, צו ע"א.
 70 סידור עץ חיים, חלק א, צח ע"ב.

שהם נגד ר' ימי החול, ובזה הוא כורת ומסלק הקליפות ששלטו באותו יום ככתוב בספר תיקוני שבת וזהו סדרן".

ומעיר על זה מהרי"ק בסידורו:⁷¹

אחרי שיר השירים יתחילו בששת המזמורים [...] בכל התכאליל הקדמוניות לא נזכר לומר סדר קבלת שבת, כי אם זה הסדר: אומר מזמור שיר ליום השבת.

5. מהרי"ץ אומר שיש לומר אחר "השכיבנו" בתפילת ליל שבת שני פסוקים, "ושמרו בני ישראל את השבת [...] ביני ובין בני ישראל [...]". וזה לשונו:⁷² "ונהגו לומר 'ושמרו' בין גאולה לתפילה [...] ובעלי הסוד אמרו שהוא רמז למידת שמור השולט עתה, עיין חמ"י".

מהרי"ק מעיר על דבריו ואומר:⁷³ "בנוסח הרמב"ם לא נזכרה אמירת שני פס' הללו כאן".

6. מהרי"ץ אומר שנהגו לומר "כתר" בקדושה שבתפילת מוסף בשבת. וזה לשונו:⁷⁴ "אע"פ שבהרמב"ם לא נזכר 'כתר' [...] כבר נהגו במקומות אלו לומר 'כתר' ע"פ ס' הזו".

על זה אומר מהרי"ק בסידורו: "בנו' רמב"ם ובתכאליל עתיקים לא נמצא לומר נוסח 'כתר' אלא 'נקדישך' כמו בשחרית ומנחה".⁷⁵

ואמנם ב"סדר התפילה" של הרמב"ם, הבא בסוף סדר אהבה, נאמר: "שליח ציבור מברך לעולם ברכה שלישית בנוסח זה. 'נקדישך ונעריצך'". ומעיר על זה מהרי"ק:⁷⁶

וכך הוא מנהגינו בעניות הקדושה בתימן מדורות עולם. למרבה הצער חדשים מקרוב באו, פושטים צורתם המסורתית ולובשים מחלצות שאינן הולמות אותם, מחקים מנהגי אחרים אשר יסודותיהם לוטים בערפל. ולעצם נוסח 'הקדושה' הרי פתח רבינו 'ש"צ מברך לעולם ברכה שלישית בנוסח זה'. והדברים ברורים שאין חילוק בין קדושת שחרית ומנחה למוסף דחול, ואף לא בין קדושת חול לקדושת שבת או יום טוב. אמנם נכון הדבר כי נוסחים שונים עתיקים נוצרו לקדושה בפזורת ישראל, ברם זהו מנהגינו וזו מסורת אבותינו, וזהו הנוסח הנמצא בכל כ"י העתיקים. ובמאות השנים האחרונות הוחדרו

71 סידור שיח ירושלם, חלק א, קו.

72 סידור עץ חיים, חלק א, קו ע"א.

73 סידור שיח ירושלם, חלק א, קכו.

74 סידור עץ חיים, חלק א, קנז ע"ב.

75 סידור שיח ירושלם, חלק א, רג.

76 סדר אהבה, מהדורת מהרי"ק, עמ' תשיט, הערה ל.

לסידור התפילה שלנו ספיחים לא לנו. וכל הנוסחים כשרים נוסח נוסח לבעליו. וכל הנוסחים מקובלים לפני בורא עולם ברחמים כשהם נאמרים באמת ובלבב שלם.⁷⁷

כמדומני, אי אפשר לסכם את דעת מהרי"ק יותר טוב מדבריו בעלי המשקל הממחישים את זיקתו למסורת תימן ולהרמב"ם.

סיכום הגישות

גישת מהרי"ק לספרות המקובלים והזוהר

מהרי"ק הוא איש של פשרות. מצד אחד הוא נלחם בכל עוז לשימור מנהגי תימן המקוריים, ומסורת תימן היא הקובעת בכל דבר, ובפסקי הלכותיו הוא מסתמך בביורו על הרמב"ם, שהיה נחשב בתימן "מאריה דאתריין", ומצד שני לא נמנע מלתת הסברים קבליים לנוסח התפילה ולמנהגיה, והתייחס אל הזוהר כאל יצירה תנאית ומקור קדום שיש להסתמך עליו בכל מקום שאינו נוגד את מסורת תימן. וכשמנהג מסוים על פי הקבלה כבר הושרש בעם, הסכים לקבלו כל עוד אינו מנוגד להלכה. מהרי"ק אף רחש כבוד רב לר"י קארו ולחיבוריו ההלכתיים.

גישת מהרי"ק לספרות המקובלים והזוהר

אין ספק שמהרי"ק הוא איש רמב"ם לכל דבר ועיקר. מאידך גיסא, אין ספק שהוא מפנה לעתים מקורות הזוהר והמקובלים. בתגובה לשאלתו של הרב רצון ערוסי שליט"א,⁷⁸ מדוע סבו מקדיש הרבה מביקורתו על ספר הזוהר בעניין ההגשמה, כשניתן להסבירו בדרך אליגורית, כדרך שהרמב"ם נהג בעניין ההגשמה במקרא ובדברי חז"ל, השיב מהרי"ק: "לא זו הדרך. תלמידים אלו שלא שימשו רבותיהם כל צרכם, הם קלקלו את השורה".

77 נאה דורש ונאה מקיים. מעשה בפלוני (תימני בלדי) שהתפלל בבית הכנסת של מהרי"ק בשבת, והקימוהו חזן בתפילת מוסף. אותו פלוני, כרגילות לשונו, פתח בסדר קדושה "כתר יתנו", שאינו כפי מנהג המקום, וגערו בו כמה מן המתפללים. ראה זאת מהרי"ק והקפיד עליהם, אך לא אמר שום דבר. בתפילת מנחה של שבת, היה מהרי"ק שליח ציבור, קם ופתח בסדר קדושה "כתר יתנו". המתפללים הבינו את כוונתו והתביישו. ויש להעיר שהסתמך מהרי"ק במעשהו זה על דברי רבינו חננאל, הסובר שצריך לומר נוסח "כתר" בכל שלוש תפילות השבת, וראה "הציבי לך ציונים", הקדמת הרב רצון ערוסי לסידור "שיח ירושלים" לפסח, מהדורה חדשה מתוקנת וערוכה מחדש, תשע"א, עמ' 10–11.

78 רבה של העיר קריית-אוננו, תלמיד מובהק של מהרי"ק.

לאור האמור לעיל, נראה שמהרי"ק לא התנגד לחלוטין לספר הזוהר ולספרות המקובלים, אלא כהרבה מגדולי ישראל, לא נמנע מביקורת עניינית לעניין זה או אחר, כשסבר שיש בהם סתירה לענייני אמונה או הלכה לפי משנת רבנו.

קיצורים ביבליוגרפיים

- א' אלנדאף ושי' הלוי, **שו"ת פעולת צדיק**, ירושלים תשל"ט.
- א' לוי, **הולך תמים**, יד מהר"י קאפח, ישראל 2003.
- ב' עראקי, **"היהודים בסביבתם"**, בתוך תימן - סדרת קהילות ישראל במזרח התשע-עשרה והעשרים, ח' סעדון (עורך), ירושלים תשס"ב.
- י' טובי, **"מי חיבר את ספר אמונת ה'?"**, "דעת" 49, רמת גן, תשס"ב, עמ' 87-98.
- י' טובי, **"תרומת הרב יוסף קאפח לחקר יהדות תימן"**, בתוך ספר זכרון לרב יוסף קאפח, ח' סרי וז' עמר (עורכים), אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"א, עמ' 117-131.
- י' ניני, **"מחלוקת עקשים ודרדעים"**, בתוך יהדות תימן, י' טובי וי' ישעיהו (עורכים), יד יצחק בן צבי, ירושלים תשל"ו, עמ' צה-קיג.
- י' ספיר, **אבן ספיר**, ירושלים תש"ל.
- י' צאלח, **תכלאל עץ חיים**, מהדורת י' חסיד, ירושלים תשכ"ב.
- י' קאפח, **ספר משנה תורה**, ספר אהבה, מכון מש"ה, קריית-אוננו תשמ"ה.
- י' קאפח, **"קורות ישראל בתימן לר' חיים חבשוש"**, בתוך כתבים, חלק ב, י' טובי (עורך), אגודת הליכות עם ישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 732, הערה 219.
- י' קאפח, **סידור שיח ירושלים**, מכון מש"ה, קריית-אוננו תשנ"ד.
- י' רצהבי, **"לתולדות המחלוקת על הקבלה בקהילת צנעא"**, פעמים 88 (תשס"א), עמ' 98-123.
- מ' גברא, **חכמי ישראל שבתימן**, המכון לחקר חכמי תימן, בני-ברק תשנ"ד, ערך מהרי"ץ.
- מ' גברא, **אנציקלופדיה לחכמי תימן**, המכון לחקר חכמי תימן, בני-ברק תשס"א.
- מ' חלמיש, **הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס.
- מ' צדוק, **יהודי תימן, תולדותיהם וארחות חייהם**, הוצאת עם עובד, תל-אביב תשמ"ד.
- מ' צדוק, **מחשבת ישראל בתימן**, הוצאת עם עובד, תל-אביב 1987.
- ע' קורח, **סערת תימן**, ירושלים תשי"ד.
- ש' קורח, **אגרת בוכים**, בית שמש תשכ"ג.

